

सत्र ३ : घटक २

उद्योजकता (Entrepreneurship)

अनुक्रमणिका

२.० उद्दिष्टे

२.१ प्रास्ताविक

२.२ विषय विवेचन

२.२.१ उद्योजकतेची संकल्पना

२.२.२ उद्योजकतेची व्याख्या

२.२.३ उद्योजकतेची वैशिष्ट्ये

२.२.४ उद्योजकतेचे महत्त्व

२.२.५ उद्योजकतेचे सिद्धांत

२.२.६ सेवाउद्योगातील उद्योजकता

२.२.७ उद्योजकतेला चालना देणारे घटक

२.२.८ उद्योजकीय वाढीमध्ये अडथळे निर्माण करणारे घटक

२.३ सारांश

२.४ पारिभाषिक शब्द

२.५ स्वाध्याय

२.६ संदर्भ ग्रंथ

२.० उद्दिष्ट्ये

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर -

- उद्योजकतेची संकल्पना लक्षात येईल.
- उद्योजकतेच्या व्याख्या व वैशिष्ट्ये समजतील.
- देशाच्या व समाजाच्या विकासामध्ये उद्योजकतेचे असणारे महत्त्व समजेल.

- शुम्पीटर, मॅक्लेलॅंड, हेगन व इतरांनी मांडलेले उद्योजकतेचे सिधांत समजतील.
- सेवा उद्योगातील उद्योजकता लक्षात येईल.
- उद्योजकतेला चालना देणारे घटक समजतील.
- उद्योजकतेला अडथळे निर्माण करणारे घटक सांगता येतील.

२.१ प्रास्ताविक

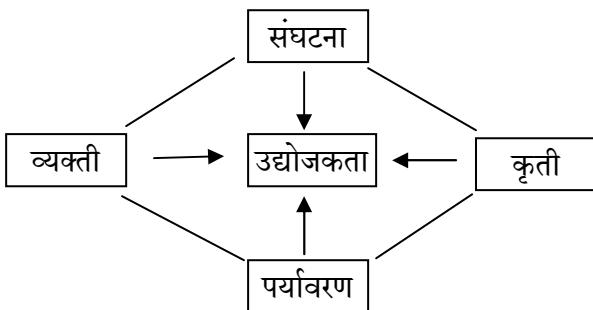
प्रत्येक देशाच्या आर्थिक विकासात उद्योजकता अत्यंत महत्वाची भूमिका पार पाडते. भांडवल, कच्चा माल, श्रम, साधनसंपत्ती या घटकाबरोबरच ‘उद्योजकता’ घटक आवश्यक असतो. उद्योजकता ही उद्योजकाने चालविलेली प्रक्रिया असते. उद्योजकतेचा संबंध उद्योग – व्यवसायाशी असतो. नवनवीन कल्पना व तंत्रज्ञान वापरून केलेली कृती म्हणजे उद्योजकता. देशाची आर्थिक – सामाजीक प्रगती उद्योजकतेच्या वाढीवर अवलंबून असते. विकसित देशात उद्योजकांची संख्या मागास व अविकसित देशाच्या तुलनेत अधिक असते. इंग्लंड, रशिया, जपान, अमेरिका इ. देशांचा विकास उद्योजकतेमुळे झाला आहे. आधुनिक काळात प्रत्येक देश उद्योजकता वाढीसाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करीत आहेत. यादृष्टीने ध्येयधोरणे आखत आहेत. भारतासारख्या विकसनशील देशात आर्थिक विकासाचा वेग वाढविण्यासाठी उद्योजकताच साहाय्य करू शकते. मनुष्यबळ, भांडवल व तंत्रज्ञान यांची उपलब्धता मोठ्या प्रमाणावर असली तरी उत्साहित, प्रेरित उद्योजकांशिवाय त्यांचा पुरेपूर वापर होऊ शकणार नाही. सामाजिक, सांस्कृतिक, मानसिक घटकदेखील उद्योजकतेवर अनुकूल प्रतिकूल परिणाम करू शकतात. लोकांचा दृष्टिकोन, सामाजिक गतिशीलता, बदल स्वीकारण्याची मानसिकता इ. घटक महत्वाचे ठरतात. अनुकूल आर्थिक पर्यावरण व सरकारचा उदार दृष्टिकोन यामधून उद्योजकता विकसित होऊ शकते. प्रस्तुत प्रकरणात आपण उद्योजकतेची संकल्पना, व्याख्या, वैशिष्ट्ये, महत्व, उद्योजकतेचे विविध सिधांत, सेवा उद्योगातील उद्योजकता, उद्योजकतेला चालना देणारे घटक, उद्योजकीय वाढीमध्ये अडथळे निर्माण करणारे घटक यांची माहिती करून घेणार आहोत.

२.२ विषय विवेचन

२.२.१ उद्योजकतेची संकल्पना :

उद्योजक व उद्योजकता या दोन्हीही संकल्पना वेगवेगळ्या आहेत. प्रत्यक्ष व्यवहारात एकाच नाण्याच्या दोन बाजू म्हणून वापरल्या जातात. तरीसुधा त्यामध्ये मुलभूत फरक आहे. उद्योजक म्हणजे जोखीम स्वीकारणारा अस्तित्वात असलेले व्यवसाय न करता वेगळा व्यवसाय करणारा व्यक्ती. उद्योजकता ही उद्योजकाने चालविलेली प्रक्रिया आहे. नफा मिळविण्याच्या उद्देशाने उपलब्ध संधीचा व्यवसायाच्या माध्यमातून फायदा करून घेणे उद्योजकतेमध्ये अभिप्रेत आहे.

जॉन काओ यांनी उद्योजकतेची संकल्पनात्मक रचना मांडलेली आहे.

ज्ञान, कौशल्ये, अनुभव यामधून व्यक्तीला प्रेरणा मिळते. नफा मिळविण्याच्या हेतूने व्यक्ती बाजारपेठेतील संधी लक्षात घेऊन कृती करते. या कृतीवर साधनांची उपलब्धता, पायाभूत सोयी, सामाजिक मूल्ये, सरकारी धारेण या पर्यावरणाचा परिणाम होतो. अनुकूल पर्यावरणामुळे उद्योजकीय संघटना निर्माण होते यालाच उद्योजकता असे म्हणतात.

उद्योजकता ही व्यक्तीच्या ठिकाणी असलेल्या अनेक गुणांची गोळाबेरीज होय की, जी व्यवसाय किंवा उद्योगक्षेत्रात येणाऱ्या व्यक्तीला यशस्वी होण्यासाठी अत्यंत आवश्यक असते, त्यातून त्यांचे कर्तृत्व फुलते आणि व्यवसायात यश प्राप्त होते. उद्योजकता हा उद्योग आणि व्यवसायाच्या व्यावहारिक बाबीशी संबंधित असा भाग आहे की, ज्यात उद्योगाच्या उभारणीसाठी प्रकल्प आखणी, परवाना मिळविणे, भांडवल उभारणी, प्रकल्पाची रचना, उत्पादन घटकांचे संघटन, वस्तू व सेवांचे यशस्वीपणे विपणन करण्याचा समावेश होतो.

अर्थशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, मानसशास्त्रज्ञ व व्यवस्थापन शास्त्रज्ञांनी उद्योजकतेची संकल्पना विविध दृष्टिकोनातून मांडली आहे.

अ) आर्थिक दृष्टिकोन : अँडम स्मिथ, रिचर्ड कॅन्टिलॉन, कार्ल मेंजर, शुम्पीटर, पीटर ड्रकर, जे. बी. से. इ. अर्थशास्त्रज्ञांनी या दृष्टिकोनातून उद्योजकतेची संकल्पना मांडलेली आहे. अँडम स्मिथ यांच्या मते, “उद्योजक हा जबाबदारी स्वीकारणारा मालक असतो तो संभाव्य मागणी ओळखून तिचे पुरवठयात रूपांतर करतो”. कॅन्टिलॉन यांच्या मते, “उद्योजक निश्चित किंमतीला उत्पादन घटकांचे एकत्रीकरण करून त्यापासून निर्माण केलेली वस्तू अनिश्चित किंमतीत विकण्याची जोखीम स्वीकारतो”. कार्ल मेंजर यांच्या मते, “उद्योजक हा संसाधनापासून उपयुक्त अशा वस्तू व सेवांची निर्मिती करत आर्थिक विकास घडवून आणतो”. शुम्पीटर यांच्या मते, “उद्योजक हा नवनिर्मितीद्वारे आर्थिक विकासाला गती देतो. पीटर ड्रकर यांनी उद्योजकता ही पद्धतशीर नवनिर्मिती प्रक्रियेशी निगडित असते. उद्योजक हा नेहमी बदलांचा शोध घेतो त्याला योग्य प्रतिसाद देतो व त्याचे संधीत रूपांतर करतो असे म्हटले आहे. जे. बी. से. यांच्या मते, “उद्योजक हा आर्थिक मध्यस्थ असतो. आर्थिक परिस्थिती अनुकूल असताना उद्योजकता व आर्थिक विकास घडून येतो”.

ब) सामाजिक दृष्टिकोन : मॅक्सवेबर, कोचरन, जॉन कुन्केल, होझेलिट्झ इ. समाजशास्त्रज्ञांनी उद्योजकतेच्या संदर्भात समाजशास्त्रीय दृष्टीकोन मांडले आहेत. उद्योजकता ही समाजव्यवस्था, सामाजिक मूल्ये, रूढी, परंपरा, समाजाच्या अपेक्षा इ. घटकांचा परिणाम असतो. मॅक्सवेबर यांनी विविध धर्मातील मूल्यव्यवस्थेचा व शिकवणूकीचा उद्योजकतेच्या प्रवृत्तीवर होणाऱ्या परिणामांचा तुलनात्मक अभ्यास केला आहे. कोचरन यांच्या मते, “समाजाच्या दृष्टीने उद्योजक हे एक आदर्श व्यक्तिमत्त्व असून उद्योजकांचा वैयक्तिक दृष्टिकोन समाजाच्या अपेक्षा व उद्योजकाच्या कार्यविषयक गरजांचा उद्योजकतेवर अधिक परिणाम होतो. जॉन कुन्केल यांनी उद्योजकतेच्या पुरवठ्याच्या संदर्भात सामाजिक पर्यावरणाचा अभ्यास करून निष्कर्ष मांडले आहेत. होझेलिट्झ यांनी आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी सांस्कृतिकदृष्ट्या मागासलेल्या समूहांची भूमिका फार महत्वाची आहे असे मत व्यक्त केले आहे.

क) मानसशास्त्रीय दृष्टिकोन : मॅक्लेलॅंड, हेगन इ. मानसशास्त्रज्ञांनी मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून उद्योजकतेची संकल्पना मांडलेली आहे. मॅक्लेलॅंड यांच्या मते, उच्च सिद्धिप्रेरणेमुळे व्यक्तीमध्ये उद्योजकता निर्माण होते. हेगन यांनी एखाद्या समूहाचे समाजातील स्थान भ्रष्ट झाल्यानंतर त्याचा त्या समूहाच्या मानसिकतेवर काय परिणाम होतो आणि उद्योजकतेच्या निर्मितीला कशी चालना मिळते हे स्पष्ट केले आहे.

ड) आधुनिक दृष्टिकोन : भांडवलाचा तुटवडा, कामगार वर्गाची अनास्था, बदलत्या बाजारपेठा, वेगाने बदलणारे तंत्रज्ञान इत्यादीमुळे आधुनिक काळात उद्योजकतेची संकल्पनाच पूर्णपणे बदललेली आहे. अशा प्रतिकूल बदलत्या परिस्थितीला यशस्वीपणे सामोरे जाण्यासाठी उद्योजकांकडे विविध कौशल्ये व गुणांची आवश्यकता असते.

२.२.२ उद्योजकतेच्या व्याख्या

१. ए. एच. कोल : “नफा मिळविणे, टिकविणे किंवा वाढविणे यासाठी आर्थिक वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन किंवा वितरण करण्याकरिता एखाद्या व्यक्तीने किंवा परस्परसंबंधित व्यक्तीसमूहाने केलेले हेतुपूर्वक कार्य म्हणजे उद्योजकता होय.”

२. जोसेफ शुम्पीटर : “व्यवसायाच्या नित्यक्रमाने सामान्यपणे न केल्या जाणाऱ्या गोष्टी करणे म्हणजे उद्योजकता होय.”

३. पीटर ड्रकर : “जेव्हा संसाधने प्रशासकीय कार्यक्षमतेची खात्री नसताना देखील प्रगतिशील संधीकडे पुनर्निर्देशित केली जातात त्यावेळी उद्योजकतेची निर्मिती होते. उद्योजकता ही नैसर्गिक बाब नाही की सृजनशीलताही नाहीतर ते एक काम आहे. उद्योजकतेसाठी उद्योजकीय व्यवस्थापनाची गरज असते.”

४. जॉनकाओ : “उद्योजकता ही व्यावसायिक संधी ओळखून त्यातून मूल्यनिर्मिती करण्याचा प्रयत्न आहे. संधीच्या प्रमाणात जोखमीचे व्यवस्थापन करण्याचा आणि प्रकल्प उभारण्यासाठी मानवी,

वित्तीय व भौतिक संसाधनांचा संदेशवहनात्मक व व्यवस्थापकीय कौशल्ये वापरून चालना देण्याचा तो एक प्रयत्न आहे.”

२.२.३ उद्योजकतेची वैशिष्ट्ये

वरील व्याख्यांच्या आधारे उद्योजकतेची वैशिष्ट्ये सांगता येतील.

१) **नवनिर्मिती** : उद्योजकता ही एक नवनिर्मितीची प्रक्रिया असते. त्या प्रक्रियेतून देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळते. शुम्पीटर यांच्या मते, नवनवीन वस्तुंची निर्मिती, कच्च्या मालाचे नवीन मार्ग, नवीन बाजारपेठांचा शोध, नवीन संघटन रचना, उत्पादनाच्या नवीन पद्धती इत्यादीचा समावेश नवनिर्मितीमध्ये होतो.

२) **जोखीम स्वीकारणे** : उद्योजकता अनेक प्रकारची जोखीम स्वीकारावी लागते. बाजारपेठील स्पर्धा, ग्राहकांच्या आवडीनिवडीतील बदल, सरकारी धोरणे तंत्रज्ञानातील बदल इ. मुळे उपक्रमात अनिश्चितता निर्माण होते. उद्योजकाला योग्य त्या ठिकाणी आवश्यक जोखीम स्वीकारावी लागते.

३) **निर्णय प्रक्रिया** : उद्योजकता ही एक निर्णय प्रक्रिया असते. निर्णय हे योग्य व वेळेवर घ्यावे लागतात. निर्णयावरतीच उद्योजकतेचे यश अवलंबून असते. उत्पादनाचे घटक, भांडवल, मनुष्यबळ, विपणन व्यवस्थापन इत्यादी अनेक घटकांबाबत योग्य निर्णय घ्यावे लागतात.

४) **गतिमान प्रक्रिया** : उद्योजकता ही गतिमान प्रक्रिया असते. परिस्थिती व काळाप्रमाणे उद्योजकतेमध्ये बदल होत असतात. उद्योजकांना असे बदल स्वीकारून उपक्रमात आधुनिकता आणावी लागते. अन्यथा व्यवसाय स्पर्धकांच्या तुलनेत मागे पडण्याची शक्यता असते.

५) **संधिशोध** : उद्योजकता ही नवनवीन व्यवसाय संधी शोधण्याची प्रक्रिया आहे. उद्योजक परिस्थितीचा सूक्ष्मरितीने अभ्यास व निरिक्षण करून व्यावसायिक संधीचा शोध घेतो. सामान्य लोक ज्याकडे संकट म्हणून पाहतात, त्याकडे उद्योजक संधी म्हणून पाहतात.

६) **संघटनप्रक्रिया** : उद्योजकता ही एक संघटनप्रक्रिया असते. नवीन उपक्रम निर्माण करण्याच्या दृष्टीने विविध घटक संघटित करावे लागतात. उद्योजक असे घटक किती तत्परतेने व कार्यक्षमतेने करू शकतो त्यावरती उपक्रमाची उभारणी अवलंबून असते.

७) **व्यवस्थापन करणे** : आधुनिक काळात उपक्रमाचे व्यवस्थापन ही एक महत्वाची प्रक्रिया बनली आहे. कार्यक्षम व्यवस्थापनामुळे उद्योजक उपक्रमाची उद्दिष्टे यशस्वीपणे गाठू शकतात. भौतिक, वित्तीय व मानवी साधनसामुग्रीचे परिणामकारकपणे व्यवस्थापन केले तरच उपक्रम यशस्वी ठरतो.

८) **आव्हाने स्वीकारणे** : खुल्या आर्थिक धोरणामुळे व वेगाने बदलणाऱ्या परिस्थितीमुळे उपक्रमात नवनवीन आव्हाने निर्माण होतात. गुणवततावाढ, किंमत नियंत्रण, उत्पादन खर्चात कपात, ही

आव्हाने पत्करावी लागतात. नवनवीन बाजारपेठा मिळविणे, वस्तूत वारंवार बदल करणे, जागतिक स्पर्धेत टिकून राहणे आव्हानात्मक असते.

२.२.४ उद्योजकतेचे महत्त्व

प्रत्येक देशाच्या आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये उद्योजकतेची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते. मागास व विकसनशील देशामध्ये तर उद्योजकता विशेष महत्त्वाची ठरते. उद्योजकतेचे महत्त्व पुढील मुद्यांच्या आधारे समजून घेता येईल.

१) नवनिर्मिती : उद्योजकतेमध्ये नवनिर्मितीला विशेष महत्त्व असते. नवनवीन कल्पना प्रत्यक्षात उतरवून वस्तू व सेवांची निर्मिती करून प्रत्यक्ष ग्राहकांच्यापर्यंत पोहचविण्याचे कार्य महत्वाचे असते. एखादा शोध मर्यादित न ठेवता तो सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहचविण्याचे कार्य उद्योजकच करू शकतो. आधुनिक काळात नवनिर्मितीचे विविध पैलू समोर येत आहेत. ग्राहकांची सोय, उपयोगिता व समाधानात वाढ व नफा मिळविण्याची संधी इत्यादी बाबी नवनिर्मितीत समाविष्ट होतात.

२) संपत्ती निर्मिती : उद्योजकता ही संपत्ती निर्मितीसाठी आवश्यक बाब आहे. देशातील भौतिक व मानवी साधनसंपत्तीचा शोध व कार्यक्षम वापर उद्योजकतेशिवाय शक्य नाही. उत्पादन ही आपोआप घडून येणारी प्रक्रिया नाही त्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करावे लागतात. उद्योजकता ही उद्योजकांची संपत्ती वाढविण्यासाठी मदत करते.

३) रोजगार निर्मिती : उद्योजकतेला भारतात विशेष महत्त्व आहे कारण भारतात बेरोजगाराची समस्या मोठी आहे. एखादी व्यक्ती नोकरी न करता व्यवसाय सुरू करते तेव्हा स्वयंरोजगार तर निर्माण होतोच; परंतु त्यातून अनेक व्यक्तीसाठी रोजगार उपलब्ध होतो. तसेच एका व्यवसायामुळे अन्य व्यवसायांना चालना मिळते त्यामधूनही रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात.

४) भांडवल निर्मिती : बचती किंवा मित्र नाते वाईकांकडून मिळणारी मदत उपक्रम निर्मितीसाठी वापरावी लागते. बँके कडून कर्ज, शेअरबाजारातून भागभांडवल उभा करावे लागते. विविध माध्यमातून भांडवलाची उभारणी करणे हे उत्पादक स्वरूपाचे कार्य असते; ही एक प्रकारची भांडवल निर्मितीच असते.

५) कार्यक्षम विपणन : बाजारपेठेचा अभ्यास व संशोधन, वितरण व्यवस्था, जाहिरात व प्रसिध्दी, ग्राहकांचे समाधान इ. पाहणी करून विपणनविषयक धोरणे आखावी लागतात. उद्योजकता यासाठी कार्यक्षम विपणन व्यवस्था निर्माण करावी लागते.

६) दुर्मिळ साधनांचा वापर : साधनसामग्री दुर्मिळच असते. उपलब्ध साधनसामग्रीचा योग्य व महत्तम वापर करून घेण्यासाठी उद्योजकता महत्त्वाची ठरते. साधनसामग्रीचा व्यक्ती व समाजासाठी पर्यायाने देशाच्या दृष्टीने वापर व त्यातून नावीन्यपूर्ण वस्तूंची निर्मिती याकरिता उद्योजकता महत्त्वाची असते.

७) लोकांच्या राहणीमानात सुधारणा : उद्योगांचा विकास व उत्पादन विकासाचा संबंध लोकांच्या उत्पन्न वाढीशी आहे. तसेच रोजगारनिर्मिती झाल्यामुळे लोकांच्या उत्पन्नात वाढ होते. त्यांची वस्तू व सेवा खरेदी करण्याची क्षमता वाढते. त्यांना गरजेप्रमाणे वस्तू व सेवा वापरण्यास मिळाल्यामुळे त्यांचे राहणीमान उंचावते.

८) संशोधन व वस्तुविकासास उत्तेजन : उद्योजकतेमुळे संशोधन व वस्तुविकासास उत्तेजन मिळते. उद्योजक नवनवीन शोधाच्या माध्यमातून नावीन्यपूर्ण वस्तू निर्माण करतात. प्रचलित वस्तूतील दोष, कमतरता दूर करून त्या वस्तुंचा विकास करतात. उद्योजकतेद्वारे आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे वस्तुंचे उत्पादन करण्याचे प्रयत्न होतात.

९) आर्थिक सत्तेचे केंद्रीकरण : समाजात उत्पन्नाच्या विषमतेमुळे श्रीमंत व गरीब असे दोन वर्ग निर्माण होतात; त्यातून अनेक गंभीर समस्या उद्भवतात. आर्थिक सत्तेचे केंद्रीकरण होते. उद्योजकता वाढीमुळे समाजातील प्रत्येक स्तरातील व्यक्ती सूक्ष्म, लघु व मध्यम स्वरूपाचे उद्योग स्थापन करतात. त्यामधून संपत्ती निर्मिती होते परिणामी आर्थिक विषमता कमी होण्यास मदत होते.

१०) निर्यात वाढ : देशाच्या आर्थिक विकासात विदेशी व्यापारात होणारी वाढ आणि देशाच्या विदेशी चलनाच्या गंगाजलीत पडणारी भर महत्वाची मानली जाते. उद्योजकतेमुळे निर्यात व्यापारात वाढ होणे आणि परकीय चलनाचा ओघ सुरु होणे महत्वाचे ठरते. भारतात खुल्या आर्थिक धोरणाचा स्वीकार केल्यापासून विदेशी व्यापारात मोठ्या प्रमाणावर वाढ झालेली आहे.

११) संतुलित प्रादेशिक विकास : देशाचा काही भाग औद्योगिकदृष्ट्या पुढारलेला असतो तर काही भाग मागासलेला असतो. अशा मागास भागाचा उद्योजकतेद्वारे विकास करणे शक्य आहे. ग्रामीण व लघु उद्योजकांना विविध सवलती व साहाय्य दिल्यास त्या भागाचा औद्योगिक विकास होतो. म्हणून शासनस्तरावर उद्योजकांना विशेष सवलती, सोयी, सुविधा मिळत असतात.

२.२.५ उद्योजकतेचे सिध्दांत :

उद्योजकतेचे अनेक सिध्दांत सांगितले जातात त्यापैकी काही सिध्दांताचा अभ्यास पुढीलप्रमाणे करता येईल.

१. जोसेफ शुम्पीटर यांचा नवनिर्मितीचा सिध्दांत :

शुम्पीटर यांनी १९३४ मध्ये लिहिलेल्या The Theory of Economic Development या ग्रंथात उद्योजकतेच्या नवनिर्मितीचा सिध्दांत मांडला. आजही हा सिध्दांत मूलभूत स्वरूपाचा व महत्वाचा मानला जातो. शुम्पीटर यांच्या मते, ‘देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला गती देऊन आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेला प्रेरणा देणारा घटक म्हणजे उद्योजक. त्यांच्या मते, उद्योजक म्हणजे नवनिर्मिती करणारा व्यक्ती उद्योजक सतत नावीन्याचा ध्यास घेत असतो, आपली कल्यनाशक्ती वापरतो. इच्छा शक्तीच्याआधारे परिवर्तन घडवून आणतो.

शुम्पीटर यांनी नवनिर्मितीचे पुढील पाच मार्ग सांगितले आहेत.

१. नवीन वस्तू व सेवा सादर करणे (ग्राहकांना परिचित नसणारी)
२. उत्पादनाच्या नवीन पद्धतीचा वापर करणे.
३. नवीन बाजारपेठ शोधून काढणे.
४. कच्च्या मालाचे नवीन स्त्रोत शोधणे.
५. नवीन संघटनरचना अंमलात आणणे.

उद्योजक हा नवनिर्मिती करतो, संशोधन नाही, संशोधकांनी लावलेल्या शोधाचा कल्पकतेने व्यापारी उपयोग करतो. जेव्हा व्यक्ती नवनिर्मिती करते तेव्हाच ती उद्योजक असते. शुम्पीटर यांनी देशाचा आर्थिक विकास व आर्थिक उपक्रम यांचा संबंध जोडला. त्यांच्या मते, उद्योजकाच्या कार्यामुळे अर्थव्यवस्थेची स्थितिशीलता संपुष्टात येते व विकासाच्या प्रक्रियेला चालना मिळते.

शुम्पीटर यांच्या सिधांतावरील टीका

१. शुम्पीटर यांनी उद्योजकांच्या नवनिर्मिती कार्यावर अवास्तव भर दिला आहे. जोखीम स्वीकारणे व उत्पादन घटकांचे संघटन याकडे दुर्लक्ष केले आहे.
२. शुम्पीटर यांचा सिधांत विकसित राष्ट्रांना अधिक उपयोगी ठरतो. अविकसित राष्ट्रात अनुकरणवादी उद्योजकच अधिक असतात.
३. पुर्वीपासून उद्योग चालवित असलेल्या व्यक्तीचा समावेश उद्योजकामध्ये केलेला नाही.
४. या सिधांतात छोट्या उद्योजकांचे महत्व दुर्लक्षित केले आहे. केवळ नवनिर्मितीद्वारे मोठे उपक्रम निर्माण करण्यावर भर दिला आहे.
५. काही देशात नवनिर्मिती क्षमता असणारे उद्योजक मोठ्या संघटनेने आढळतात, तर काही देशात कमी असे का होते याचे स्पष्टीकरण हा सिद्धांत देऊ शकत नाही.

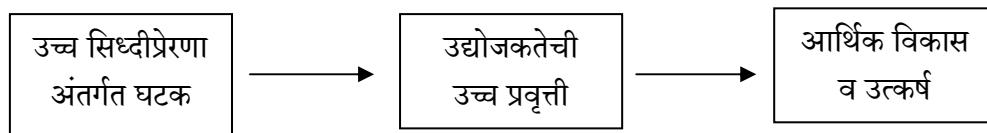
शुम्पीटर यांच्या सिधांतावर वरीलप्रमाणे टीका असल्यातरी त्यांच्या सिधांताचे मूल्य कमी होत नाही. समाजाच्या जलद आर्थिक विकासात या सिद्धांताचे महत्व आधिक आहे.

२. मॅक्लेलॅंड यांचा सिद्धिप्रेरणेचा सिद्धांत :

डेव्हिड मॅक्लेलॅंड यांनी १९६१ मध्ये लिहिलेल्या "The Achieving Society" या ग्रंथात उद्योजकतेचा सिद्धिप्रेरणेचा सिद्धांत मांडला आहे. मॅक्लेलॅंड यांच्या मते, "आर्थिक विकास साधण्यासाठी जे प्रयत्न केले जातात त्या प्रयत्नामागे विचार करण्याची एक विशिष्ट पद्धती, प्रेरणा असते. ही प्रेरणा म्हणजे एक प्रकारची मानसिक लस असते एखादया व्यक्तीच्या मनात ही लस भिनली की ती व्यक्ती अभिप्रेरित होते. तिची महत्वाकांक्षा जागृत होते. ही भावना तिला स्वस्थ बसू देत नाही. ही व्यक्ती

महत्वांकाक्षी बनते, जोखीम स्वीकारते, प्रयत्नशील बनते. या विशिष्ट भावनेलाच सिद्धिप्रेरणा असे म्हणतात. सिधीप्रेरणा म्हणजे चांगले करण्याची, यश मिळविण्याची तीव्र इच्छा होय. उच्च सिधीप्रेरणा लाभलेली व्यक्ती समाजात प्रतिष्ठा, पैसा किंवा मान्यता मिळविण्यासाठी नव्हे, तर स्वतःच्या आंतरिक इच्छांची पूर्तता करण्यासाठी, मानसिक समाधान मिळविण्यासाठी उद्योजक बनतात. मँकलेलँड यांनी १९२५ ते १९५० च्या कालावधीत भारत, जपान, जर्मनी, इटली, अमेरिका अशा अनेक देशात विविध वयोगटातील मुलांचा अभ्यास केला. कुटुंबांची रचना मक्तेदारी स्वरूपाची नसेल तर कुटुंबातील वातावरण मोकळे असेल तर मुलांच्या संगोपनाबाबत विशेष काळजी, आईकडून प्रेम, वडिलांच्याकडून प्रोत्साहन दिले जात असेल तर अशा मुलांचे व्यक्तिमत्त्व विकसित होते. त्यांच्यामध्ये अधिक सिधीप्रेरणा निर्माण होते.

सिद्धिप्रेरणेमुळे सामान्य व्यक्ती, मर्यादित साधनसामग्री असलेली व्यक्ती, तांत्रिक शिक्षण व पूर्वानुभव नसलेली व्यक्ती पण उद्योजकतेचे आव्हान स्वीकारण्यासाठी प्रवृत्त होते. मँकलेलँड यांच्यामते मोठी कामगिरी सहज व चटकन होत नसते. त्यासाठी प्रचंड कष्ट घ्यावे लागतात, खूप वेळ द्यावा लागतो तेव्हा यश प्राप्त होते. उत्कृष्टतेच्या प्रमाणाच्या आधारे निर्माण होणाऱ्या स्पर्धात्मक परिस्थितीमध्ये यश मिळविण्याची इच्छा व्यक्तीची असते. अशा व्यक्तीची संख्या देशात अधिक असेल तर त्या देशाचा आर्थिक विकास मोठ्या प्रमाणावर होतो.

सिधीप्रेरणा व आर्थिक विकास यांच्यातील संबंध

मँकलेलँड यांच्या सिद्धांतावरील टीका :

१. उद्योजकता वाढीसाठी मानसशास्त्रीय घटकांशिवाय इतर अनेक घटक कारणीभूत ठरतात याकडे या सिधांतात दुर्लक्ष केले आहे.
२. सर्वच कुटुंबांना व शैक्षणिक संस्थेस मुलांच्यावर उद्योजकतेचे संस्कार करणे जमतेच असे नाही.
३. उद्योजकतेची प्रवृत्ती बालपणात निर्माण करता आली नाही तरी ती मोठेपणी प्रशिक्षणाद्वारे निर्माण करता येते.

वरील टीका असल्यातरी उद्योजकतेची मानसशास्त्रीय विचारधारा समृद्ध करण्यामध्ये मँकलेलँड यांचे मोठे योगदान आहे.

३. हेगन यांचा स्थानभ्रष्टतेचा सिधांत :

हेगन यांनी 'The Theory of Social change' या ग्रंथामध्ये स्थानभ्रष्टतेचा सिधांत मांडला आहे. सामाजिक बदल आणि अशा बदलांमुळे होणारे मानसशास्त्रीय परिणाम व त्यांचा उद्योजकतेवर पडणारा प्रभाव यांचे विवेचन केले आहे. हेगन यांच्या मते, विविध कारणांमुळे पारंपरिक समाजामध्ये परिवर्तन घडून येतात. त्यामुळे एखाद्या विशिष्ट वर्गाची सत्ता व सामाजिक स्थान नष्ट होते. असे स्थान गमविल्यामुळे या वर्गाची मानसिकता बिघडते आणि बिघडलेली मानसिकता बराच काळ टिकून राहते. परंतु अशी मानसिकता पुढे निर्माण होणाऱ्या पिढ्यांवर व त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर परिणाम करते. पारंपरिक समाजामध्ये श्रेष्ठ-कनिष्ठतेची उतरंड (साखळी) असते. एखाद्या समूहाता समाजात एक विशिष्ट स्थान व सत्ता लाभलेली असते परंतु सामाजिक बदलामुळे त्यांचे स्थान धोक्यात येते; त्यांच्यामध्ये पराभवाची मानसिकता तयार होते; परंतु नंतर अशा समूहातील काही व्यक्ती प्रचंड इच्छाशक्तीमुळे नवीन काहीतरी निर्माण करण्यास प्रवृत्त होतात. हेगन यांच्यामते अशा परिस्थितीत व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व पुढीलपैकी कोणत्याही एका प्रकारचे असू शकते.

- अ) तटस्थ व्यक्ती : कार्य व पदाबद्दल, भविष्याबद्दल उदासीन असलेली व्यक्ती, महत्त्वाकांक्षा नसलेली, सहजपणे माघार घेण्यास तयार असणारी व्यक्ती.
- ब) परंपरावादी व्यक्ती : नेहमी स्वतःच्या संरक्षणाचा प्रयत्न, आपला बचाव करता येईल असा व्यवहार, प्राप्त परिस्थितीशी जुळवून वरचे स्थान मिळविण्याचा प्रयत्न करीत नाहीत.
- क) सुधारणावादी व्यक्ती : अन्यायाचे परिमार्जन करणारी, समाजात वरचे स्थान मिळविणारी, प्रसंगी बंड करणारी, सुधारणांचे स्वागत व मदत करणारी व्यक्ती.
- ड) नवनिर्मितीवादी व्यक्ती : प्रत्येक काम वेगळ्या व सुधारित विचाराने करणारी व्यक्ती, नवनवीन संधी शोधणारी व्यक्ती.

हेगन यांच्या सिधांतावरील टीका

१. हेगन यांच्या सिधांतानुसार उद्योग निर्माण होण्यासाठी तीन - चार पिढ्या जाव्या लागतात परंतु प्रत्यक्षात त्यापेक्षाही कमी कालावधीत उद्योजक तयार होतात.
२. हा सिधांत उद्योजकतेच्या मानसशास्त्रीय घटकांकडे लक्ष देतो परंतु इतर घटकही उद्योजकतेवरती परिणाम करतात.
४. मॅक्सवेबर यांचा सामाजिक परिवर्तनाचा सिद्धांत :

मॅक्सवेबर यांनी १९०४ मध्ये लिहिलेल्या 'The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism' या ग्रंथात सामाजिक परिवर्तनाचा सिद्धांत मांडलेला आहे. त्यांनी ख्रिश्चन, हिंदू, बौद्ध, इस्लाम व ज्यू धर्मातील मूल्यव्यवस्थेचा व शिकवणुकीचा उद्योजकतेच्या प्रवृत्तीवर होणाऱ्या परिणामांचा तुलनात्मक अभ्यास केला. या धर्मानी पुरस्कार केलेल्या मूल्यव्यवस्था, श्रद्धा, आदर्श इ. चा उद्योजकतेवर

परिणाम होतो, त्यातून उद्योजकतेला प्रोत्साहन मिळते. युरोपमध्ये ख्रिश्चन धर्माच्या प्रोटेस्टंट पंथामधील नीतिमूळे ऐहिक सुखास महत्त्व देणारी, आर्थिक वैभव मिळवावे व त्याचा उपयोग करून घ्यावा, ह्या शिकवणुकीचा पुरस्कार करणारी आहेत; त्यामुळे त्यांच्यामध्ये उद्योजकतेची प्रवृत्ती मोठ्या प्रमाणावर निर्माण झाली. याउलट आशिया खंडातील विविध धर्मांतील शिकवणुक उद्योजकता वाढीस अनुकूल नव्हती.

५. कुन्केल यांचा सामाजिक वर्तनाचा सिध्दांत :

उद्योजकतेच्या पुरवठयाच्या संदर्भात सामाजिक पर्यावरणाचा अभ्यास करून सामाजिक वर्तनाचे सिध्दांत मांडले. कुन्केल यांच्या मते, उद्योजकांना ज्या सामाजिक चौकटीत राहवे लागते, त्याचा त्यांच्या वागणुकीवर परिणाम होतो. आर्थिक व सामाजिक प्रोत्साहनांच्या माध्यमातून उद्योजकांची वर्तणूक प्रभावित होत असते. व्यक्ती समाजात अनेक क्रिया करीत असते; त्यापैकी काही क्रियांना समाज मान्यता देत असतो, तर काहींना नाही. समाजाची मान्यता असलेल्या क्रिया व्यक्तीस आर्थिक मोबदला मिळवून देत असतात; त्यामुळे अशा क्रिया पुनःपुन्हा करण्याची प्रवृत्ती व्यक्तीमध्ये विकसित होते. व्यक्तीच्या ह्या सामाजिक वर्तनातूनच उद्योजकीय वर्तन निर्माण होत असते.

६. लिबेनस्टाईन यांचा ‘क्ष’ कार्यक्षमता सिध्दांत :

‘क्ष’ कार्यक्षमता म्हणजे उत्पादकता वाढीस उपलब्ध असलेली संधी असते. अशी संधी उद्योजकापुढील एक आव्हान असते. उत्पादनात व बाजारपेठेत ज्या उणिवा राहिलेल्या असतात त्या नवनिर्मितीच्या माध्यमातून भरून काढण्याची संधी असते. विशिष्ट साधनसामग्री वापरून विशिष्ट प्रमाणात उत्पादन मिळते. किती प्रभावीपणे साधनसामग्री वापरली जाते ते महत्त्वाचे ठरते. उद्योगाकडे असणारे उत्पादनांचे घटक वापरण्यातील त्याच्या अकार्यक्षमतेचे प्रमाण व उद्योगाला उत्पादन क्षमता गाठण्यास आलेल्या अपयशाचे मोजमाप हा सिध्दांत करतो. उत्पादन कार्याविषयी उपलब्ध असलेल्या ज्ञानात उणीव असू शकते, ही उणीव भरून काढणे ही सुद्धा एक नवनिर्मिती ठरते. उत्पादनातील किंवा बाजारपेठेतील उणिवा भरून काढण्याचे कार्य उद्योजक करीत असतात.

७. नाईट यांचा जोखीम पत्करण्याचा सिध्दांत :

नाईट यांचा सिध्दांत आर्थिक तत्वांवर आधारित आहे. नाईट यांच्या मते, नफा हे उद्योजकांच्या अनिश्चिततेच्या परिस्थितीमुळे उद्योजकाला अनिश्चिततेच्या वातावरणात कार्य करावे लागते, त्याचे मूल्य म्हणजे नफा होय. नाईट यांनी जोखर्मींचे विमा उतरविता येणाऱ्या आणि विमा न उतरविता येणाऱ्या जोखर्मी असे दोन गटात वर्गीकरण केले आहे. विमा उतरविता येणाऱ्या जोखर्मी उद्योजकीय नफा मिळवून देऊ शकत नाहीत आग, अपघात चोरी या विमेय जोखर्मी आहेत, तर मागणी किंवा फॅ शनमधील बदल, स्पर्धेत वाढ, राजकीय परिस्थितीत बदल इ. जोखर्मींचा विमा उतरविता येत नाही त्यामुळे अशा जोखर्मींची संपूर्ण जबाबदारी उद्योजकाला पेलावी लागते.

८. पीटर ड्रकर यांचा पद्धतशीर नवनिर्मितीचा सिधांत :

पीटर ड्रकर यांनी 'Innovation and Entrepreneurship' या ग्रंथात उद्योजकतेच्या पद्धतीशीर नवनिर्मितीचा सिधांत मांडला आहे. त्यांच्या मते, उद्योजकता ही हेतुपूर्वक व पद्धतशीर नवनिर्मितीवर आधारित असते नवनिर्मिती आकस्मिक स्वरूपाची नसते. ती एक सुनियोजित प्रक्रिया असते. उद्योजकांनी हेतुपूर्वकपणे नवनिर्मितीच्या मार्गाचा शोध घेतला पाहिजे. पद्धतशीर नवनिर्मितीच्या संधी पुढील सात मार्गानी मिळू शकतात.

१. अनपेक्षितपणे मिळालेले यश किंवा अपयश.
२. अपेक्षित परिस्थिती व वास्तव परिस्थिती यातील विसंगती.
३. प्रक्रियांची गरज.
४. उद्योगाच्या किंवा बाजारपेठेच्या रचनेतील बदल.
५. लोकसंख्यात्मक बदल.
६. दृष्टिकोण, वृत्ती यातील बदल.
७. ज्ञानाचा विकास.

वरीलपैकी पहिले चार घटक उद्योगात निर्माण होतात, तर शेवटचे तीन घटक उद्योगाच्या बाह्य पर्यावरणात निर्माण होतात.

- पीटर ड्रकर यांनी नवनिर्मितीच्या तीन महत्त्वाच्या अटी सांगितल्या आहेत.
१. नवनिर्मिती करण्यासाठी ज्ञान व कल्पकतेची आवश्यकता असते.
 २. नवनिर्मिती स्वतःच्या बलस्थानावर आधारित असावी लागते.
 ३. नवनिर्मिती बाजारपेठाभिमुख असली पाहिजे.

२.२.६ सेवाउद्योगातील उद्योजकता :

आधुनिक गतिमान व स्पर्धायुक्त जीवनामध्ये व्यक्तींना विविध सेवांची आवश्यकता भासू लागली आहे. बॅकिंग, विमा, वाहतूक, दलणवळण, दूरसंदेश या सेवा महत्त्वाच्या बनल्या आहेत. पण त्याचबरोबर सध्या बेबीसिटींग, लॉन्ड्री, सौंदर्यनिगा, कुकिंग, हॉटेलिंग, पर्यटन यासारख्या सेवादेखील अत्यावश्यक बनल्या आहेत. उद्योग - व्यवसाय, व्यापारी संस्थांच्या सेवा मागणीत वाढ होत आहे. त्यांनाही अनेक प्रकारच्या सेवा आवश्यक असतात. साहाजिकच अशा सेवा उपलब्ध करून देणाऱ्या व्यवसायामध्ये वेगाने वाढ संभवते. त्यादृष्टीने सेवा उद्योगातील उद्योजकता लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

सत्र ३ : घटक ३

उद्योजकता विकास

अनुक्रमणिका

३.० उद्दिष्टे

३.१ प्रास्ताविक

३.२ विषय विवेचन

३.२.१ उद्योजकता विकास – अर्थ व संकल्पना

३.२.२ उद्योजकता विकासाची वैशिष्ट्ये

३.२.३ उद्योजकता विकासाचे उद्देश

३.२.४ उद्योजकता विकासाची व्याप्ती

३.२.५ उद्योजकता विकासाची आवश्यकता

३.२.६ उद्योजकता विकास कार्यक्रमातील अवस्था/प्रक्रिया

३.२.७ उद्योजकता विकासाच्या समस्या

३.२.८ उद्योजकता विकास कार्यक्रम-उपाययोजना

३.२.९ उद्योजकता विकास कार्यक्रम राबविणाऱ्या संस्था

३.३ सारांश

३.४ पारिभाषिक शब्द

३.५ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न

३.६ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

३.७ सरावासाठी स्वाध्याय

३.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

३.० उद्दिष्ट्ये

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर विद्यार्थ्यांस -

- उद्योजकता विकासाचा अर्थ समजेल.
- उद्योजकता विकासाचे उद्देश माहित होतील.
- उद्योजकता विकासाची व्याप्ती कळेल.
- उद्योजकता विकासाची आवश्यकता लक्षात येईल.
- उद्योजकता विकासाच्या प्रक्रियांची माहिती होईल.
- उद्योजकता विकास कार्यक्रम राबविणाऱ्या संस्था समजतील.

३.१ प्रास्ताविक

उद्योजकतेचे देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील महत्त्व लक्षात घेता देशात मोठ्या प्रमाणात उद्योजक तयार होणे आवश्यक असते. देशाच्या आर्थिक विकासाकरिता विभिन्न संसाधनांची उपलब्धता आवश्यक असते, हे खेरे आहे. पण संसाधनांची उपलब्धता असली म्हणजे देशाचा आर्थिक विकास घडून येतोच असे नाही. प्रत्येक देशाचा आर्थिक विकास हा प्रामुख्याने त्या देशात असलेल्या उद्योजकांच्या संख्येवर, त्यांच्या प्रकारावर, दर्जावर, कार्यप्रवणतेवर आणि उद्योजकांनी केलेल्या प्रयत्नांच्या परिणामकारकतेवर अवलंबून असतो. मात्र हे उद्योजक आपोआप तयार होत नाहीत. तर त्यासाठी उद्योजक तयार करावा लागतो. कारण उद्योजक जन्मत नाहीत ते तयार करावे लागतात. त्यासाठी उद्योजकता विकासाचा कार्यक्रम आखून त्यांची परिणामकारकपणे अंमलबजावणी करावी लागते. त्यासाठी सरकार, उद्योजक विकास संस्था, शैक्षणिक संस्था, वाणिज्य मंडळे, बँका, विविध औद्योगिक संस्था इत्यादींनी एकत्रितपणे प्रयत्न करावे लागतात. व्यवस्थापनगुरु पीटर ड्रकर यांनी म्हटल्याप्रमाणे ‘उद्योजकीय समाज’ निर्माण होण्यासाठी प्रयत्नशील राहिले पाहिजे. देशाच्या जलद आर्थिक विकासासाठी तेवढ्याच जलदपणे उद्योजकांचा पुरवठा करण्यासाठी उद्योजकताविकासाकडे प्राधान्याने लक्ष पुरविले पाहिजे. यासाठी सदर प्रकरणात आपण उद्योजकता विकासांची संकल्पना, उद्देश व प्रक्रिया पाहाणार आहोत. तसेच भारतातील उद्योजकता विकास कार्यक्रमाची वाटचाल पाहाणार आहोत.

३.२ विषय विवेचन

३.२.१ उद्योजकता विकास : अर्थ व संकल्पना

उद्योजकता विकासाची संकल्पना समजावून घेण्यासाठी उद्योजकता विकासाच्या काही व्याख्या पाहू.

“संभाव्य उद्योजक म्हणून व्यक्तीच्या उद्योजकीय प्रवृत्ती ओळखून उद्योजकीय संधी, संधीची व्यवहार्यता, संधीचे उपक्रमात रूपांतर, उपक्रमांसाठी संसाधनांची जुळवाजुळव, उपक्रमासाठी सुविधा व सबलती इत्यादि माहिती व प्रशिक्षण देऊन ती उद्योजकीय प्रवृत्ती प्रेरित, वृद्धिंगत व कृतिशील करण्याची प्रक्रिया म्हणजे उद्योजकता विकास होय.”

“उद्योजक बनण्यासाठी आवश्यक असलेली मानसिकता, योग्यता, प्रवृत्ती व विचार असणाऱ्या व्यक्तींचा शोध घेऊन त्यांना शास्त्रशुद्ध व व्यावसायिक प्रशिक्षण देणे म्हणजे उद्योजकता विकास होय.”

“उद्योजक बनण्याकरिता इच्छुक असलेल्या व्यक्तीच्या हेतूला बळकटी आणण्यासाठी आणि तिला उद्योजकीय भूमिका पार पाडण्यासाठी आवश्यक असणारी कौशल्ये व योग्यता प्राप्त करता यावी म्हणून मदत करण्याच्या कार्यक्रमास उद्योजकता विकास कार्यक्रम असे म्हणता येईल.”

३.२.२ उद्योजकता विकासाची वैशिष्ट्ये –

- १) संभाव्य उद्योजकांचा शोध घेणे व त्यांचे उद्योजकीय गुण ओळखणे हा उद्योजकता विकासाचा पाया होय.
- २) उद्योजकीय अथवा व्यवसाय संधीची माहिती देणे व त्या संधीचे उपक्रमात रूपांतर करण्याच्या अनुषंगाने प्रशिक्षण देणे हे उद्योजकता विकासामध्ये अभिप्रेत असते.
- ३) संभाव्य उद्योजकांमधील उद्योजकीय प्रवृत्ती प्रेरित करून ती कृतिशील करणे हा उद्योजकता विकासाचा उद्देश असतो.
- ४) संभाव्य उद्योजकांचा आत्मविश्वास वाढविण्यासाठी उपक्रमाच्या व्यवस्थापन, विपणन, वित्त व तांत्रिक बाबतीत सल्ला देणे, हे उद्योजकता विकासात अंतर्भूत आहे.
- ५) उद्योजकता विकासाद्वारे संभाव्य उद्योजकाकडून प्रत्यक्ष उद्योजक करण्यावर भर दिला जातो. म्हणजे प्रत्यक्ष उद्योजक तयार करणे हे उद्योजकता विकासाचे साध्य आहे.
- ६) उद्योजकता विकासाचे साधन म्हणून उद्योजकता विकासाचे विविध कार्यक्रम आयोजित करण्यात येतात.
- ७) उद्योजकता विकास ही सतत चालणारी प्रक्रिया आहे.

३.२.३ उद्योजकता विकासाचे उद्देश

उद्योजकता विकासाचे उद्देश पुढील प्रमाणे आहेत.

- १) व्यवसायाची पाश्वभूमी नसलेल्या पहिल्या पिढीच्या उद्योजकांना प्रोत्साहन देणे.
- २) व्यावसायिक कुटुंबातील व्यक्तींनी व्यवसायात प्रवेश करण्याच्या प्रक्रियेस चालना देणे.
- ३) संभाव्य उमेदवारांमध्ये उद्योजकीय पात्रता विकसित व दृढ करणे.

३.२.६ उद्योजकता विकास कार्यक्रमातील टप्पे / अवस्था / प्रक्रिया

उद्योजकता विकासासाठी कार्यक्षम उद्योजकता विकास कार्यक्रम राबविणे आवश्यक आहे. कार्यक्षम उद्योजकता विकास कार्यक्रमासाठी योग्य टप्पे असणे आवश्यक आहे. परिणामकारक उद्योजकीय प्रशिक्षण देण्यासाठी प्रशिक्षणातील विविध अवस्था महत्वाच्या आहेत. सामान्यपणे उद्योजकता विकास कार्यक्रमामध्ये तीन टप्पे पाडले जातात. ते पुढील प्रमाणे –

१) आखणीची अवस्था

उद्योजकता विकास कार्यक्रम हा एक प्रशिक्षण कार्यक्रम आहे. ह्या कार्यक्रमाची आखणी काळजीपूर्वक व्हायला हवी. पहिल्या अवस्थेमध्ये उद्योजकता विकास कार्यक्रमाची आखणी करण्याचे कार्य केले जात असल्यामुळे या अवस्थेला आखणीची अवस्था असे म्हणतात. ह्या अवस्थेमध्ये पुढील कार्ये केली जातात.

- १) प्रशिक्षणाच्या कार्यक्रमासाठी आवश्यक असलेल्या सर्व भौतिक सुविधांची जुळवाजुळव करणे.
- २) संभाव्य उद्योजकांचा प्रकार किंवा प्रशिक्षण कार्यक्रमाचा उद्दिष्ट गट लक्षात घेऊन प्रशिक्षणाचा तपशीलवार अभ्यास कार्यक्रम तयार करणे.
- ३) अभ्यासक्रम शिकविण्यासाठी व्याख्याते व प्रशिक्षकांची योजना करणे.
- ४) प्रशिक्षण कार्यक्रमासाठी प्रशिक्षण घेऊ इच्छिणाऱ्या व्यक्तींची निवड करण्यासाठी साधने तसेच कार्यपद्धतीबद्दल निर्णय घेणे.
- ५) प्रशिक्षणार्थींची रीतसर निवड करण्यासाठी निवड समिती तयार करणे.
- ६) उद्योजकता विकास कार्यक्रमाबद्दलाची माहिती उद्दिष्ट गटामधील जास्तीत जास्त सुयोग्य व इच्छुक व्यक्तीपर्यंत पोचविण्याच्या दृष्टीने सर्वकष प्रसिध्दी मोहीम राबविणे.

२) प्रशिक्षणाची अवस्था

उद्योजकता विकास कार्यक्रमातील ह्या दुसऱ्या टप्प्यात निवडलेल्या प्रशिक्षणार्थी उद्योजकांना प्रत्यक्ष प्रशिक्षण दिले जाते. खाऱ्या अर्थाने उद्योजक घडविण्याचे कार्य ह्या टप्प्यात केले जाते. ह्या टप्प्यामध्ये पुढील महत्वाची कामे करावी लागतात.

- १) संभाव्य उद्योजकांना योग्य व परिणामकारक प्रशिक्षण देणे.
- २) उद्योजक बनवण्यासाठी कार्यप्रेरणा देणे.
- ३) संभाव्य उद्योजकांना व्यवसायासंबंधी आवश्यक ज्ञान देणे.
- ४) संभाव्य उद्योजकांच्यामध्ये आवश्यक कौशल्ये विकसित करणे.

- ५) संभाव्य उद्योजकांच्या मानसिकतेत, वर्तणुकीत अनकुल बदल घडवून आणणे.
- ६) प्रकल्पाविषयी विस्तृत मार्गदर्शन करणे.
- ७) संभाव्य उद्योजकांना व्यावहारिक ज्ञान मिळावे म्हणून औद्योगिक संस्थाना भेटी आयोजित करणे.

३) मूल्यांकनाची अवस्था

उद्योजकता विकास कार्यक्रमांची ही तिसरी व शेवटची अवस्था आहे. ह्या विशिष्ट अवस्थेमध्ये उद्योजकता विकास कार्यक्रमांचे मूल्यांकन केले जाते. कार्यक्रमांचे मूल्यांकन कोणी व कसे करावयाचे हा ह्या संदर्भात महत्वाचा प्रश्न आहे. उद्योजकता विकास कार्यक्रमांचे आयोजन करणारी यंत्रणा स्वतः वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या व तज्ज्ञांच्या साहाय्याने मूल्यमापनाचे कार्य करू शकते किंवा ही जबाबदारी एखाद्या स्वतंत्र यंत्रणेकडे सोपविली जावू शकते. ह्या टप्प्यात पुढील महत्वाची कार्ये करावी लागतात.

- १) प्रशिक्षणाचे मूल्यमापन करणे व पुढील कार्यक्रमात आवश्यक त्या सुधारणा करणे.
- २) प्रत्येक प्रशिक्षणार्थीची स्वतंत्र फाईल तयार करणे.
- ३) प्रशिक्षणार्थीकडून झालेल्या प्रगतीची वेळेवेळी माहिती घेणे.
- ४) प्रत्येक सहभागी प्रशिक्षणार्थीशी संपर्क ठेवणे.
- ५) प्रशिक्षण घेतलेल्या उद्योजकांच्या ठिकाणी वैयक्तिक भेटी देणे.
- ६) पाठपुरावा, सभा आयोजित करणे व त्याचे दस्तऐवज ठेवणे.

उद्योजकता विकास कार्यक्रमांचे मूल्यांकन करण्याचे कार्य तटस्थपणे व कठोरपणे करण्यात यावे. मूल्यांकनाचे कार्य व्यवस्थिपणे करण्यात आल्यास अद्योजकता विकास कार्यक्रमांच्या आखणी व अमंलबजावणीशी संबंधीत अनेक त्रुटी व दोष उघड होतात. पुढे ह्या त्रुटी व दोष दूर करण्यासाठी संबंधित यंत्रणेला आवश्यक ती उपाय योजना करता येते.

३.२.७ उद्योजकता विकासाच्या समस्या

केंद्र सरकारने आपल्या पहिल्या औद्योगिक धोरणामध्ये उद्योजकता विकासाचा समावेश करून उद्योजकता विकासाचे महत्व ओळखले. त्याप्रमाणे उद्योजकता विकासाचे कार्यक्रम राबविणे सुरु केले. त्यासाठी केंद्र व राज्य शासन, बँका, सरकारी संस्था, खाजगी संस्था इत्यादी मार्फत उद्योजकता विकासाचे कार्यक्रम राबवित आहेत. उद्योजकता विकास कार्यक्रम बराच यशस्वी झालेला असला तरी त्याद्वारे अपेक्षित अनुकूल परिणाम झालेला दिसून येत नाही. कारण उद्योजकता विकास कार्यक्रमाच्या काही समस्या निर्दर्शनास आल्या आहेत. त्या खालील प्रमाणे सांगता येतील.

३.२.९ उद्योजकता विकास कार्यक्रम राबविणाऱ्या संस्था

देशातील शासकीय व बिगर शासकीय पातळीवरील असंख्य संस्था उद्योजकता विकास कार्यक्रम राबवितात. शासकीय पातळीवरील संस्था हे कार्यक्रम राबविण्याबाबत आघाडीवर आहेत. १९५० पासून केंद्र सरकारने औद्योगिक विकासाचा वेग वाढविण्यासाठी व त्याचा पाया व्यापक व भक्कम करण्यासाठी ‘उद्योजकता विकास’ हा राष्ट्रीय कार्यक्रम म्हणून राबविण्यास सुरुवात केली आहे. त्यामुळे राष्ट्रीय, राज्य व जिल्हा पातळीवर हे कार्यक्रम राबविले जात आहेत. हे कार्यक्रम राबविणाऱ्या संस्था पुढील प्रमाणे –

१) भारतीय उद्योजकता विकास संस्था

(Entrepreneurship Development Institute of India - EDI)

भारतीय उद्योजकता विकास संस्था (EDI) ही राष्ट्रीय संसाधन संस्था म्हणून मान्यता पावलेली आहे. गुजरात सरकार व राष्ट्रीय वित्त संस्था यांनी संयुक्तपणे सुरु केलेली ही महत्वाची स्वायत्त संस्था असून ती नफ्यासाठी चालविली जात नाही. भारतीय औद्योगिक विकास बँक (I.D.B.I.) भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ (I.F.C.I.) भारतीय औद्योगिक पत आणि गुंतवणूक महामंडळ (I.C.I.C.I.) आणि स्टेट बँक ऑफ इंडिया (S.B.I) या शिखर वित्तीय संस्थांनी पुरस्कृत केलेली ही संस्था १९८३ मध्ये स्थापन झाली. ही संस्था डॉ. व्ही. जी. पटेल यांनी उद्योजकता विकास क्षेत्रात केलेल्या अनेक वर्षांच्या प्रयत्नांचे फलित मानले जाते. सोसायटी रजिस्ट्रेशन अॅक्ट, १९६० आणि पब्लिक ट्रस्ट अॅक्ट १९६० अंतर्गत ह्या संस्थेची नोंदणी करण्यात आली आहे. गुजरात सरकारने दिलेल्या २३ एकर जागेवर ह्या संस्थेची भव्य इमारत उभी आहे. सर्व सोयीनी युक्त वसतिगृह, सुसज्ज प्रशिक्षण कक्ष आहे.

The Mission of EDI

An acknowledged national resource institution, EDI is committed to entrepreneurship education, training and research. The institute strives to provide innovative training techniques, competent faculty support, consultancy and quality teaching and training material.

उद्योजक जन्मालाच यावे लागतात असे नाही तर अत्यंत विचारपूर्वक आणि योग्य उपक्रमांच्या व प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून घडविता येतात. या विश्वासावर ही संस्था संपूर्ण राष्ट्रात उद्योजकता चलवळ चालवित आहे.

उद्देश

- प्रशिक्षणाद्वारे प्रशिक्षित उद्योजकांचा पुरवठा वाढविणे.
- स्वयंरोजगार संधी निर्मितीसाठी प्रोत्साहन देणे.
- लघु उद्योजकांच्या व्यवस्थापकीय सक्षमता सुधारणे.
- भारतीय उद्योजक वर्गाचा सामाजिक पाया विस्तारणे.

- उद्योजकतेचे सिधांत व व्यवहारांच्याबाबतीत संशोधन करून नवीन ज्ञान मिळविणे.
- उद्योजकता विकासासाठी प्रशिक्षण – प्रेरकांचा पुरवठा वाढविणे.
- संस्था उभारणीत सहभागी होणे.
- ग्रामीण स्तरावर सूक्ष्म उपक्रमांना चालना देणे.
- युवा वर्गात उद्योजकतेची वृत्ती रूजविणे.
- संभाव्य तसेच अस्तित्वातील उद्योजकांना उपक्रमांच्या स्थापनेसाठी व व्यवस्थापनासाठी कशा प्रकारचे साहाय्यक वातावरण लागेल याचा अदांज घेणे.
- वरील उद्देश साध्य करण्यासाठी देशातील व इतर विकसनशील देशांतील संस्था बरोबर सहकार्य करणे.

कार्यक्रम

भारतीय उद्योजकता विकास संस्थेच्या कार्यक्रमात पुढील गोष्टींचा समावेश होतो.

- संभाव्य उद्योजकतेचे शिक्षण
- अस्तित्वातील उद्योजकांची कामगिरी व वाढ
- सूक्ष्म वित्त व सूक्ष्म उपक्रम विकास
- उद्योजकता विकास संस्थांच्या कामगिरीत सुधारणा.

खालील प्रकारच्या संस्थांसाठी ही संस्था प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करते.

- राज्य / राष्ट्रीय / आंतरराष्ट्रीय उद्योजकता विकास संस्था.
- बिगर शासकीय संस्था / स्वयंसेवी संस्था
- शैक्षणिक संस्था
- उद्योग संघटना
- बँका
- उद्योग / व्यावसायिक
- शासकीय संस्था
- उद्योग गृह

ई. डी. आय. उद्योजक विकसित व्हावेत म्हणून विविध शैक्षणिक आणि अन्य कार्यक्रम आयोजित करीत असते. त्यापैकी महत्त्वाचे –

- PGDBEM – Post Graduate Diploma in Business Entrepreneurship and Management.
- PGDMN - Post Graduate Diploma in Management of Non- Government Organisation.
- Micro Enterprise and Micro Finance Development through REDP (Rural Entrepreneurship Development Programme.)
- IMCDS – Programme on informal Micro Credit Delivery System.
- Programme on succession planning for entrepreneurial continuity.
- Growth – cum – counsellors Programmes for existing entrepreneurs.
- Training Programmes for Entrepreneur - trainer – Motivators of Entrepreneurship Development organisations.

अनेक राज्यस्तरीय उद्योजकता विकास संस्था / केंद्रे स्थापन करण्यात ई. डी. आय. ने मोलाची भूमिका बजावली आहे. त्यांच्यासाठी ही संस्था प्रशिक्षकांच्या परिषदा, प्रमुख प्रशासकांच्या परिषदा आयोजित धरते. प्रेरक प्रशिक्षकांना सर्वोत्कृष्ट प्रेरक – प्रशिक्षक पुरस्कार दिले जातात.

ई.डी.आय. येथे नऱ्यनल सायन्स अँड टेक्नॉलॉजी आंत्रप्रेन्युअरशीप डेव्हलपमेंट बोर्ड, भारत सरकारच्या विज्ञान आणि तंत्रज्ञान विभागाने पुरस्कृत केलेली राष्ट्रीय स्तरावरील विज्ञान आणि तंत्रज्ञानावर आधारित उद्योजकीय नवनिर्मितीची सुविधा उपलब्ध आहे. डेटा बैंकेतून नवीन उद्योजक सुयोग्य प्रकल्पाची निवड करू शकतात. तर विद्यमान उद्योजक तंत्रज्ञान, गुणवता यांच्यात सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने माहिती प्राप्त करू शकतात. उद्योग आणि संशोधन व विकास संस्थांना ही संस्था एकत्र आणून सुयोग्य तंत्रज्ञान अमंलात आणण्यातील उणिवा दूर करते. व्यवसाय संधी शोधनासाठी एक दिवसाच्या कार्यशाळा आयोजित करण्यात येतात.

ई.डी.आय.तर्फे Centre for Research in Entrepreneurship Education and Development (CREED) स्थापन करण्यात आले आहे. शिक्षण, प्रशिक्षण आणि सल्ला सेवा यांच्यात परस्पर समन्वय वाढावा म्हणून हे केंद्र स्थापन करण्यात आले आहे. उद्योजकता क्षेत्रातील संशोधक आणि संस्था यांचे जाळे त्यामुळे निर्माण होते. ह्या केंद्रामार्फत अत्यंत दर्जेदार असे 'The Journal of Entrepreneurship' प्रकाशित केले जाते. युवा संशोधकांना रिसर्च फेलोशिप प्रोग्रामच्या माध्यमातून प्रोत्साहन दिले जाते.

२) राष्ट्रीय उद्योजकता व लघुव्यवसाय विकास संस्था, दिल्ली.

(National Institute for Entrepreneurship and Small Business Development - NIESBUD)

- ९) उद्योगांच्या आजारपणाची मीमांसा करणे, उद्योगांच्या आजारपणासाठी नेमकी कोणती कारणे जबाबदार आहेत ते ठरविणे.
- १०) आजारी उद्योगांच्या पुनर्वसनासाठी कार्यक्रम तयार करणे.
- ११) उद्योगांचे आधुनिकीकरण करण्यासाठी उद्योजकांना अहवाल तयार करून देणे.

७) जिल्हा उद्योग केंद्र (District Industries Centre-DIC)

केंद्र सरकारने घटक राज्यासाठी मे १९७८ साली जिल्हा उद्योग केंद्राची योजना सुरु केली. जिल्हा हा औद्योगिकीकरणाचा केंद्रबिंदू मानून केंद्र शासनाने सर्व राज्यांतील प्रत्येक जिल्ह्यात या केंद्राची स्थापना केली. सुरुवातीला ही योजना केंद्र सरकार पुरस्कृत होती. नंतर १९९३-९४ पासून ही योजना राज्य सरकारकडे सोपविण्यात आली. देशात लघु व कुटीरोद्योगाच्या विकासातील एक महत्वाचा टप्पा म्हणून जिल्हा उद्योग केंद्राकडे पाहिले जाते.

उद्योजकतेचा विकास करण्याच्या दृष्टीने जिल्हा उद्योग केंद्रांना अतिशय महत्व आहे. लघु उद्योजकांना आवश्यक असणारे मार्गदर्शन व साहाय्य एकाच ठिकाणाहून व्हावे, उद्योगासंबंधींच्या सर्व कार्याचे एकसूत्रीकरण व्हावे, सरकारच्या लघुउद्योगाबाबतच्या सर्व योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी व्हावी हा या केंद्राची स्थापना करण्यामार्गील मुख्य उद्देश आहे.

उद्देश

ग्रामीण भागात लघु व कुटीरोद्योगांच्या विकासासाठी उद्योजकांना एकाच छताखाली लागणाऱ्या सर्व सेवा व सहाय्य पुरविण्यासाठी जिल्हा स्तरावर एकात्मिक प्रशासकीय यंत्रणा निर्माण करणे.

रचना

या केंद्रामध्ये एक महाव्यवस्थापक, चार कार्यात्मक व्यवस्थापक आणि तीन प्रकल्प व्यवस्थापक अशी जिल्हा उद्योग केंद्राची संघटन रचना आहे, जिल्हा उद्योग केंद्रे राज्य सरकारच्या उद्योग संचालनालयाच्या नियंत्रणाखाली कार्यरत आहेत.

कार्ये

- १) जिल्ह्याच्या औद्योगिक विकासासाठी कृतीयोजना तयार करणे.
- २) लघु उद्योजकांची तात्पुरती व कायमस्वरूपी नोंदणी करणे.
- ३) उद्योजकांना कर्जे मिळविण्यात साहाय्य करणे. बँकांशी संपर्क ठेवणे व जिल्ह्यात उद्योगांना होणाऱ्या पतपुरवठ्यावर देखरेख ठेवणे.
- ४) संभाव्य उद्योजकांचा शोध घेण्यासाठी व त्यांना अभिप्रेरित करण्यासाठी संपूर्ण जिल्ह्यात अभिप्रेरणा कार्यक्रम आयोजित करणे.

- ५) उद्योजकांना योग्य यंत्रसामग्री, कच्चा माल पुरवठ्याचे स्त्रोत, आयात यंत्रसामग्री मिळविण्याची कार्यपद्धती, कच्चा मालाची गरज निर्धारण इत्यादीबाबत मार्गदर्शन करणे.
- ६) कारागिरांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन करणे.
- ७) उद्योजकांना वीज मिळविण्यासाठी मदत करणे, त्यासाठी वीजमंडळाकडे पाठपुरावा करणे, वीजदरात सवलत देण्यासाठी शिफारस करणे.
- ८) लघुउद्योग संस्था आंतरराष्ट्रीय प्रदर्शनामध्ये सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहन देणे.
- ९) उद्योजकता विकास केंद्रे, लघुउद्योग सेवा संस्था, तांत्रिक सल्ला संस्था यांच्या सहकाऱ्याने उद्योजकता विकास कार्यक्रमांचे आयोजन करणे.
- १०) उद्योजकांना त्यांच्या उत्पादनांच्या विपणनात मदत करणे, त्यांची उत्पादने निर्यात होण्याच्या शक्यतेचे मूल्यमापन करणे.
- ११) नवीन उद्योजकांना प्रशिक्षण देणे व मार्गदर्शन करणे.
- १२) उद्योजकांच्या मदतीसाठी सर्व सरकारी - निमसरकारी खात्यास व इतर संबंधित संस्थांशी समन्वय साधणे.
- १३) भांडवलावरील व्याज अनुदान मंजूर करणे.
- १४) हस्तकला कौशल्याचा विकास होण्यासाठी हस्तकला कौशल्यांच्या वस्तुंचे प्रदर्शन भरविणे.
- १५) लघुउद्योजकांची जमिनीविषयक प्रकरणे जिल्हाधिकाऱ्यांकडे योग्य शिफारशी करून पाठविणे.
- १६) रेशीम उद्योगाच्या माध्यमातून रोजगारनिर्मिती करणे.

मूल्यमापन :

जिल्हा उद्योग केंद्राच्या कामगिरीतील काही ठळक उणिवा पुढीलप्रमाणे-

- १) उद्योजकांच्या वाढत्या गरजा भागविण्यासाठी पुरेसे तांत्रिक व व्यावसायिक तज्ज्ञ नाहीत.
- २) एक खिडकी योजना अयशस्वी ठरली आहे.
- ३) जिल्हा उद्योग केंद्रात नोकरशाहीचे प्रस्थ वाढले आहे.
- ४) जिल्हा उद्योग केंद्राकडील माहिती व आकडेवारी अद्यावत व विश्वासार्ह असत नाही. माहिती अद्यावत ठेवण्यासाठी फार प्रयत्न केले जात नाहीत.
- ५) औद्योगिक विकासाच्या कामात ऐच्छिक/बिगर शासकीय संस्थांची मदत मर्यादित प्रमाणावर आहे.

- ६) पत व्यवस्थापक हे अग्रणी बँकेतील असले तरी ते बँकांचा लघु उद्योजकांविषयी दृष्टिकोन बदलण्यास व त्यांच्याकडून पुरेसे अर्थसहाय्य मिळवून देण्यास प्रभावी ठरू शकले नाहीत.
- ७) विविध सरकारी संस्थांकडून उद्योजकांचा छळ होणे, अवाजवी भेटी देणे इ. गैरप्रकार अद्याप थांबलेले नाहीत.
- ८) राज्यस्तरीय समन्वय समित्यांच्या नियमित बैठका होत नाहीत.

३.३ सारांश

उद्योजकता विकासाचे देशाच्या अर्थ व्यवस्थेच्या व औद्योगिक विकासाच्या दृष्टीने असलेले महत्त्व लक्षात घेऊन, देशाचा समतोल विकास साधण्यासाठी, रोजगार व स्वयंरोजगार निर्माण करण्यासाठी शासनाकडून विविध संस्थांच्या साहाय्याने नियोजनपूर्वक प्रयत्न केले आहेत. उद्योजकता विकास कार्यक्रमाच्याद्वारे ग्रामीण भागाचा आर्थिक विकास, संसाधनाचा योग्य व कुशलतेने वापर घडवून आणण्यासाठी जाणिवपूर्वक प्रयत्न केले जात आहे.

३.४ पारिभाषिक शब्द

- **उद्योजकता विकास :** उद्योजक बनण्यासाठी आवश्यक असलेली मानसिकता, योग्यता, प्रवृत्ती असणाऱ्या व्यक्तींचा शोध घेऊन व्यावसायिक प्रशिक्षण देणे होय.
- **EDI – Entrepreneurship Development Institute of India**
- **NIESBUD – National Institute for Entrepreneurship and small Business Development.**
- **NISIET – National Institute of Small Industry Extension Training.**
- **SIDO – Small Industries Development Organisation.**
- **SIDBI – Small Industries Development Bank of India.**
- **TCO – Technical Consultancy Organisation.**
- **DIC – District Industries Centre**

३.५ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न

- अ) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.
 - १) उद्योजकता विकास म्हणजे देण्याची कृतीशील प्रक्रिया होय.
 - २) भारतीय उद्योजकता विकास संस्थेची साली स्थापना झाली.